

**COMPENSABILITY OF ENVIRONMENTAL DAMAGE
IN ISLAMIC LAW**

Azizulah Fahimi ¹

(Received on: 20- 04 - 2021 Accepted on: 07 - 06- 2021)

Abstract

Since a century ago, following the anti-nature of many self-interested people who do nothing to destroy God's gifts, movements and efforts by groups and individuals who have more foresight They have started. One of the categories that does not need much reasoning is the limitation of natural and environmental resources, whose destruction can never be compensated. Based on this, in this article, firstly, different points of view on the necessity or non-necessity of compensation for environmental damages and the arguments of the parties have been proposed and examined, then based on Islamic law, the evidence of the necessity of compensation, which consists of the rule of The respect of property and the glorification of benefits have been examined briefly.

In examining the necessity or non-necessity of compensating damages using selected theory, the nature and characteristics of environmental damages including long-lasting, gradual acquisition of some, irreparableness of others, and the contagiousness of damages are mentioned. has been Paying attention to rational and rational foundations is one of the evidences that confirm the compensability of environmental damages. The principle of paying attention to sustainable development and the polluter's responsibility and the rights of future generations are among the principles of environmental damage compensation that have been addressed.

Key words: environment, rational foundations, rational foundations, Islamic law, compensation, renewable damage, loss.

1. Associate Professor, Department of Private Law, University of Qom, Qom, Iran
aziz.fahimi@yahoo.com

جبران پذیری خسارات وارده بر محیط زیست در حقوق اسلامی

عزیزاله فهیمی^۱

(تاریخ دریافت ۱۴۰۱/۰۶/۱۹ تاریخ پذیرش ۱۴۰۱/۱۱/۰۶)

چکیده

از یک قرن پیش به دنبال طبیعت ستیزی بسیاری از انسان های منفعت طلب که در تخریب مواهب الهی از هیچ امری کوتاهی نمی کنند، حرکت ها و تلاش هایی از سوی گروه ها و افرادی که آینده نگری بیش تری دارند شروع شده است. یکی از مقولاتی که نیاز چندانی به استدلال ندارد، محدودیت منابع طبیعی و زیست محیطی است که گاهی تخریب آن ها هرگز قابل جبران نیست. بر این اساس در این نوشتار، ابتدا دیدگاه های مختلف در لزوم یا عدم لزوم جبران خسارات زیست محیطی و استدلال های طرفین طرح و مورد بررسی قرار گرفته است سپس بر اساس حقوق اسلامی ادله لزوم جبران خسارت که عبارت از قاعده احترام اموال و تسبیب و تفویت منفعت است به صورت اجمال مورد بررسی قرار گرفته است. در بررسی لزوم یا عدم لزوم جبران خسارات با استفاده از نظریه مختار، به ماهیت و ویژگی های خسارت های زیست محیطی شامل دیرپا بودن، تدریجی الحصول بودن برخی، جبران ناپذیر بودن برخی دیگر و نیز سرایت پذیر بودن خسارات اشاره شده است. توجه به مبانی عقلی و عقلایی از جمله ادله ای است که جبران پذیری خسارات زیست محیطی را تأیید می کند. اصل توجه به توسعه پایدار و مسئولیت آلوده ساز و حقوق نسل های آتی از جمله مبانی دال بر جبران خسارت زیست محیطی است که بدان پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: محیط زیست، مبانی عقلی، مبانی عقلایی، حقوق اسلامی، جبران خسارت، خسارت تجدیدپذیر، ضرر.

۱. دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشگاه قم، قم، ایران.

مقدمه

سؤال اصلی این پژوهش ادله جبران خسارت های زیست محیطی است که در مقابل مخالفین ارائه می‌گردد. بدیهی است تمام مردم دنیا بیش از یک کره خاکی ندارند و مواهب موجود در آن محدود و بسیاری از منابع پس از تخریب غیرقابل جبران هستند؛ گذشته از آن تخریب منابع، تخریب مال غیر است و همراه ضمان می‌باشد و عقل سلیم و ادله عمومی مسئولیت، از این عمل منع می‌نماید. اما دست های پنهان و قدرت های فائق بر مقررات ناقص موجود، هرگز محل توقف و سیری ندارد و هر روز به نوعی این مواهب را مورد دست اندازی و سوءاستفاده قرار می‌دهد. از این رو در این نویسه پس از ارائه چند تعریف و تقسیم بندی منابع زیست محیطی و بررسی ادله موافقان و مخالفان جبران خسارت زیست محیطی، ادله مسئولیت مدنی در این خصوص را پی خواهیم گرفت.

۱. تعاریف

۱-۱- محیط زیست

این واژه از دو کلمه محیط و زیست تشکیل یافته است. محیط از ماده (ح-و-ط) اسم فاعل، به معنی احاطه کننده مکان زندگی آدمی و اقیانوس به کار می‌رود (عمید، ۱۳۶۹، ماده حوط)، برخی محیط را فراگیرنده و احاطه کننده مکان معنی کرده‌اند (نفیسی، ۱۳۷۸، محیط)، برخی هم آن را اجتماع معنی کرده‌اند (سیاح، ۱۳۷۴: ۲۱۲). واژه زیست به معنی زندگانی و حیات معنی شده است (معین، ۱۳۸۱، زیست). بنابراین از نظر لغوی محیط زیست یعنی اجتماعی که در آن حیات هست ولی از نظر اصطلاحی به مجموعه عناصر تشکیل دهنده محیط پیرامون که بشر و عناصر دیگر در آن زندگی می‌کنند محیط زیست می‌گویند (کرسی حقوق زیست محیطی، ۱۳۸۹: ۳۲). در تعریف کلی تر محیط زیست یعنی عناصر اساسی طبیعی در زندگی انسان که زندگی بدون آن ممکن نیست (ساعد و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۲۵). در اصطلاح فلسفی به محیط زیست طبیعی گفته می‌شود ولی باید توجه داشت که محیط زیست فقط شامل محیط زیست طبیعی نیست و شامل محیط زیست انسان هم می‌شود (همان: ۳۸). به عبارت دیگر محیط زیست به محیط زندگی انسان و دیگر جانداران دلالت دارد (کرسی حقوق محیط زیست، ۱۳۸۹: ۴۳). برخی محیط زیست را یک منطقه محدود یا تمام یک سیاره یا حتی فضای خارجی که آن را احاطه کرده معنی کرده‌اند (کیس،

۱۳۸۴، ۵/۱). (آیا منظور صفحه ۱ تا ۵ است؟؟؟)

محیط زیست به نوعی بر محیط زیست انسان و دیگر جانداران دلالت می‌کند (کرسی محیط زیست، ۱۳۸۹: ۲۲). ممکن است محیط زیست را به محیط فیزیکی، زیست‌شناسی و اجتماعی تعریف کنیم که موجودات زنده در آن زندگی می‌کنند و با آن در کنش متقابل هستند (فراهانی فرد، ۱۳۸۹: ۳۵). بر اساس تقسیم‌بندی الکساندر کیس محیط زیست شامل موارد زیر است:

الف - منابع طبیعی اعم از تجدیدپذیر و تجدیدناپذیر مثل آب، خاک، هوا، گیاهان، جانوران و ...؛

ب - میراث فرهنگی؛

ج - مناظر چشم‌اندازهای ویژه (کیس، ۱۳۸۴: ۶).

شورای جامعه اقتصادی اروپا در سال ۱۹۶۷ محیط زیست را شامل عناصر بیرونی مثل آب، خاک، هوا و عناصر درونی مربوط به حیات موجودات زنده (مثل لایه ازن) می‌داند که در این تعریف به عناصر غیر زنده در محیط زیست (عناصر مصنوعی مثل ساختمان‌ها) اشاره‌ای نشده است (کیس، ۱۳۸۴: ۷).

عده‌ایی محیط زیست را به سه دسته تقسیم کرده‌اند:

الف. محیط زیست طبیعی؛

ب. محیط زیست انسان ساخت؛

ج. محیط زیست انسانی.

برخی نیز محیط زیست را به محیط زیست انسانی و طبیعی تقسیم نموده‌اند (کرسی محیط زیست، ۱۳۸۹: ۴۵). محیط زیست طبیعی شامل عناصر محیط زیست و عناصری است که بدون اراده انسان در جهان وجود دارد و محیط زیست انسانی یا مصنوعی شامل فضاها و انسان ساختی است که انسان‌ها برای خود و غیرانسان ایجاد نموده‌اند (کرسی محیط زیست، ۱۳۸۹: ۴۵).

۲-۱- خسارت

این کلمه از ریشه «خسر» به معنی ضرر، زیان و کم آوردن می‌باشد (انصاری و طاهری، ۱۳۸۸: ۴/۸۹۷). مراد از زیان نیز ضرر و خسارت، آسیب و صدمه و نقصان است (معین، ۱۳۸۱، ماده زیان). در کتب حقوقی واژه خسارت به دو معنی زیان و جبران و تاوان معنی شده است (لنگرودی، ۱۳۸۱، ماده خر). خسارت ممکن است مادی باشد یا معنوی، جمعی باشد یا فردی، مستقیم یا غیرمستقیم،

حال یا آینده (وحدتی شبیری، ۱۳۸۵: ۷۰). مراد از خسارت مادی، خسارت وارده به مال و دارایی شخصی است که به آن خسارت مالی نیز می‌گویند (مهمان نوازان، ۱۳۸۹: ۵۷). خسارت مادی قابل تقدیم به پول است که ممکن است به شیء مادی یا بدن انسان یا به حقوق مالی مثل خسارت تجاری وارد شود (حسینی نژاد، ۱۳۷۷: ۷۰). برخی نیز فقط خسارت وارده به مال را خسارت مادی گفته‌اند (صفایی، ۱۳۸۸: ۲۱۲-۲۱۱). خسارت مالی ممکن است به یکی از وجوه از بین رفتن عین مال یا کاهش ارزش مال یا از بین رفتن منفعت یا لطمه معنوی بروز نماید (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۴۴).

۳-۱- ضرر

ضرر در لغت به معنی ضد نفع آمده است (ابن منظور، ۱۴۰۵، ماده ضرر) و گاهی به معنی نقص آمده (ابن اثیر، بی تا، ماده ضرر) و برخی به معنی ضد نفع و ضرراً به معنی بی حالی و بد حالی و یا فقر و ضعف در بدن معنی نموده‌اند (ابن منظور، ۱۴۰۵، ماده ضرر). ضرر به معنی نقص در اموال استفاده می‌شود (ابن اثیر، بی تا، ماده ضرر). در اصطلاح نیز در جایی که نقصی در اموال ایجاد شود یا منفعت مسلمی از دست برود یا به سلامت و حیثیت و عواطف شخص لطمه وارد شود می‌گویند خسارت وارد شده (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۴۴) و جایی که نقص بر مال یا آبرو یا نفس یا یکی از شئون وجودی انسان وارد شود می‌گویند ضرر (بجنوردی، ۱۳۸۲: ۲۱۴-۲۱۲).

از بین تقسیماتی که برای خسارت انجام می‌دهند خسارت مادی و خسارت معنوی بیش‌تر مورد بحث می‌باشد. در بحث محیط زیست نیز خسارت و زیان به صورت جدی مطرح می‌شود، مثل از بین رفتن حق منظر. منظور از خسارت معنوی خسارت و زیان به شخصیت، حیثیت، شرافت و آبروی افراد است (لنگرودی، ترمینولوژی، ۱۳۸۱، خسارت) و منظور از خسارت معنوی، خسارت سبب رنج و لطمه غیر مالی به شخص است مثل لطمه به شهرت شخصی و خانوادگی (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۵۵).

در یک نگاه خسارت ممکن است به حیثیت، شهرت، آزادی و شرافت اشخاص و در دسته دوم خسارت نسبت به عواطف و احساسات شخص باشد. نظر به اهمیت خسارت معنوی امروزه اکثر نظام‌های حقوقی قائل به جبران ضرر معنوی هستند (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۵۵). اشکالی که برخی نسبت به جبران خسارت معنوی می‌کنند آن است که این خسارت قابل جبران به پول نیست. در جواب باید گفت اولاً همیشه جبران نباید به پول باشد. این اشکال

شامل برخی خسارت‌های مادی هم می‌شود و ثانیاً با توجه به اوضاع و احوال فرد زیان دیده از خسارت معنوی، می‌توان خسارت معنوی او را تعیین کرد (همان: ۲۵۸) در قانون ایران نیز طبق اصل ۱۷۱ (ق.ا.) و ماده (۱۰) (ق.م.م.) و بند ۲ ماده (۹) (ق.آ.د.ک) جبران خسارت معنوی پذیرفته شده است.

۴-۱- خسارت به محیط زیست

خسارت محیط زیست خسارتی است که توسط افراد به محیط زیست وارد می‌شود (فهیمی، ۱۳۸۱: ۹۷). این نوع خسارت ممکن است مستقیم و غیرمستقیم باشد (محسن زاده و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۱۷۶). خسارت زیست محیطی فقط شامل خسارت به انسان‌ها نیست، بلکه نسبت به گونه‌های طبیعی و محیط پیرامونی نیز اطلاق می‌گردد (شمسایی، ۱۳۹۲: ۱۱۶).

از جمله خسارت‌های زیست محیطی خسارت‌های زیر است:

- از بین رفتن تنوع زیستی؛
- آلودگی آب و مشکلات مربوط به سلامت؛
- آلودگی هوا و مشکلات ناشی از آن؛
- کاهش قدرت غذایی خاک و بیابان‌زایی؛
- کاهش منابع آبرزی؛
- افزایش سرطان‌های پوستی و بیماری‌های چشمی؛
- برخی بیماری‌های ناشناخته (شیلتون و کیس، ۱۳۸۹: ۳۷).

۲. ادله مخالفان و موافقان جبران خسارت‌های زیست محیطی

از آن جا که بحث محیط زیست، خسارات وارده بر آن و جبران آن جزء مباحث جدید است، طبیعی است که این مقوله موافقان و مخالفانی داشته باشد. برخی از اندیشمندان معتقدند این خسارات به هیچ وجه قابل جبران نیست؛ ولی برخی، موانع شمرده شده را قابل دفاع می‌دانند و معتقدند که با توجه به تمام شرایط، خسارت‌های زیست محیطی قابل مطالبه است. در ادامه ادله هر یک از طرفین به اختصار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۲- ادله مخالفان جبران خسارت‌های زیست محیطی

۱-۱-۲- تدریجی‌ال‌حصول بودن خسارت‌های زیست محیطی

از آن جا که غالباً خسارت‌های زیست محیطی مدت زیادی طول می‌کشد تا حاصل گردد و

گاه بعد از بروز عینیت خارجی آن نیز سال‌ها طول می‌کشد تا خسارت ایجاد نماید (محسن زاده و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۷۴)؛ بنابراین به راحتی قابل ارزیابی نیستند، چون در برهه زمانی خاصی ظاهر می‌شوند و اصطلاح دیرپا را در این خسارات به کار می‌برند که ممکن است سال‌ها بعد آثار آن حاصل شود. مثل انفجار نیروگاه چرنوبیل روسیه و یا حادثه هیروشیما ژاپن که البته این مانع قابل پاسخ‌گویی است و در فرصت مناسب به آن اشاره خواهد شد که البته این مانع قابل جواب است و بعداً به آن اشاره می‌نمایم.

۲-۱-۲- همراهی عوامل متعدد در حدوث خسارت زیست محیطی

در حدوث خسارت‌های زیست محیطی معمولاً عوامل متعددی دخیل هستند. مثلاً هم‌زمان کارخانه‌ای با رها کردن فاضلاب و باغ‌داری با سم‌پاشی غیرمتمعارف که سرایت به تالاب کرده و نشست مواد نفتی کشتی لنگرگرفته در ساحل موجب مرگ ماهی‌های تالاب شده است. کدام عامل را باید مسئول بشناسیم (شیلتون و کیس، ۱۳۸۹: ۱۳۲).

شبهه وقوع تصادفی که عوامل متعدد در آن دخیل هستند و معلوم نیست کدام عامل را باید مقصر شناخت (محسن زاده و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۷۴) و در این میان وظیفه عوامل متعدد یا دولت چگونه مشخص می‌شود، محل اختلاف بسیار است (فهیمی، ۱۳۹۱: ۳۲۹).

۲-۱-۲- سرایت‌کنندگی خسارت‌های زیست محیطی

در اکثر خسارت‌های زیست محیطی مثل آتش‌سوزی و سیل که جنبه سرایت‌کنندگی زیاد دارند، معمولاً خسارات فراوانی از آن حاصل می‌گردد. در این خسارات اولاً آیا باید تمام خسارات حاصله را مورد مطالبه قرار دهیم که محل اختلاف فراوان است و ثانیاً شناسایی عامل خسارت و میزان خسارت چگونه است؟ کار ساده‌ای نیست (فهیمی، ۱۳۹۱: ۱۷۵-۱۷۱).

۲-۱-۳- عدم امکان ارزش‌گذاری مواهب طبیعی

احترام عناصر زیست محیطی که بر اساس ارزش ذاتی تقدیم می‌گردد نه ارزش ابزاری، منجر به این است که واقعاً یک موهبت طبیعی قابل ارزش‌گذاری مادی نیست؛ چون برای آن نمی‌توان بهایی تعیین کرد. واقعاً برای هوای پاک امکان تعیین ارزش اقتصادی وجود ندارد (شیلتون و کیس، ۱۳۸۹: ۱۴۲-۱۴۱). شاید هدف این گروه آن باشد که واقعاً چیزی که در محیط زیست از دست رفت برگرداندن آن ممکن نیست و با غرامت گرفتن، چیزی عوض نمی‌شود.

۴-۱-۲- هزینه فراوان جبران خسارت نقدی مواهب طبیعی

از ادله مخالفین جبران خسارت های وارده به محیط زیست آن است که هزینه جلوگیری از خسارت و هم هزینه جبران و فناوری که برای آن در نظر گرفته شده بسیار گران تمام می شود و اگر حکم به جبران آلوده ساز نماییم به خاطر بالا بودن هزینه جبران نسبت به هزینه تخلف، راه فرار از قانون را در پیش می گیرند. مثلاً برای کاستن آلودگی لایه ازن وقتی استفاده از ماده ای ممنوع می شود این ممنوعیت باعث کم یابی این ماده و در نتیجه افزایش قیمت محصولات کاهنده از آلودگی لایه ازن می شود (شیلتون و کیس، ۱۳۸۹: ۱۴۷).

۵-۱-۲- اطلاق آیات دال بر عدم لزوم جبران خسارات زیست محیطی

اطلاق برخی از آیات قرآن کریم مثل آیه ۱۵ سوره ملک و آیات زیر دلالت بر حقانیت استفاده از عناصر طبیعی بدون جبران خسارت است.

هو الذی جعل لکم الارض ذلولاً فامشوا فی مناکمها و کلوا من رزقه و الیه النشور (ملک: ۱۵) خداوند تعالی زمین را برای شما رام قرار داد پس در فراخنای آن رهسپار شوید و از ارزاق آن برخوردار شوید و رستخیز به سوی اوست.

مضمون آیه بیان گر آن است که خداوند تعالی عناصر موجود در طبیعت را برای استفاده انسان ها قرار داده و آن ها را برای انسان رام نموده که لازمه این استفاده گاهی تخریب و آلودگی محیط زیست نیز هست. در این آیه اباحه استفاده بیان گر اباحه مجانی است نه اباحه معوض. بنابراین دلیلی بر جبران آلوده ساز وجود ندارد.

الذی جعل لکم الارض فراشاً و السماء بناءً و انزل من السماء ماء فاخرج به من الثمرات رزقاً لکم فلا تجعلوا لله انداداً و انتم تعلمون (بقره: ۲۲) او خدایی است که زمین را برای شما فرشی گسترده و آسمان را بنایی افراشته و از آسمان آبی فرستاد و از آن میوه هایی برای شما رویانده پس برای خدا همتایی قرار ندهید در حالی که خود می دانید.

استدلال تمسک کنندگان به این آیه همان استدلالی است که گذشت. یعنی خداوند تعالی زمین، آسمان، آب و میوه های آن را برای استفاده شما قرار داده است. طبیعی است همان طور که از میوه ها استفاده می شود از سایر منابع مثل زمین و آب هم برخی استفاده ها موجب انعدام یا آلودگی آن ها می گردد و بنابر ضمان در مقابل آن ها نیست.

و الله جعل لکم الارض بساطاً (نوح: ۱۹) خداوند زمین را به عنوان فرشی گسترده، برای شما قرار

داده است. مفهوم این آیه نیز آن است که زمین، فرش گسترده زیر پای شماست که لازمه آن انواع استفاده‌ها از این فرش گسترده است. فرش نیز گاهی فرسوده می‌شود و کسی به خاطر استفاده از فرش زیر پای خود ضامن تلقی نمی‌گردد.

- الله الذی جعل لکم الارض قراراً و السماء بناء و صورکم فاحسن صورکم و رزقکم من الطیبات ذلکم الله فتبارک الله رب العالمین (غافر: ۶۴) خداوند تعالی زمین را برای شما قرارگاه ساخت و آسمان را بنیایی قرار داد و صورت‌های شما را نیکو گرداند و از چیزهای پاکیزه شما را روزی داد. این است خداوند بزرگ مرتبه و بزرگ است خدای عالمیان. از این آیه می‌توان استفاده کرد که زمین و آسمان را برای آدمیان قرار داد و انسان‌ها را در صورت زیبا قرار داد و از پاکیزه‌ها شما را روزی داد که مضمون این آیات اباحه نعمات الهی است و موجب ضمان نیست.

- الذی جعل لکم الارض مهذا و سلک لکم فیها سبلا و انزل من السماء ماءً فاخرجنا به ازواجاً من نبات شتی (طه: ۵۳) همان کسی که زمین را برای شما گهواره ساخت و راه‌هایی را برای شما ترسیم نمود و از آسمان آبی فرو فرستاد و جفت‌های گوناگون و رستنی‌های متنوع از آن خارج نمود.

- الذی جعل لکم الارض مهذاً و جعل لکم فیها سبلاً لعلکم تهتدون (زخرف: ۱۰) او خدایی است که زمین را به عنوان گهواره‌های قرار داد و برای شما راه‌هایی در آن قرار داد شاید که راه یابید. از همین آیه استفاده می‌شود که زمین به عنوان گهواره برای استفاده آدمیان قرار داده شده است و راه‌هایی برای هدایت انسان‌ها قرار داده است.

۳. ادله موافقین جبران خسارت‌های زیست محیطی

موافقین اخذ خسارت نیز ادله‌ای اقامه می‌کنند که این ادله بر دو قسم می‌باشد:

۳-۱- ادله نقضی

- در پاسخ به تدریجی‌الاحصول بودن خسارت‌های زیست محیطی؛ باید گفت که این ایراد وارد نیست. زیرا ولو خسارت به صورت قطعی مشخص نیست ولی باعث نمی‌شود که هیچ جبرانی تعیین نگردد؛ زیرا اگر خسارت قبل از صدور حکم است که دادگاه آن را تعیین و اخذ می‌نماید و اگر تغییرات بعد از صدور حکم است، حکم تکمیلی آن را جبران و طبق لاضرر، ضرر آتی هم باید جبران شود (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۶۹۳-۶۸۹).

- در پاسخ به همراهی عوامل متعدد در حدوث خسارت نیز باید گفت: تشبیهاً به

خسارت‌های حاصله از اسباب متعدد در حقوق عمومی میزان مسئولیت و جبران خسارت بین عوامل، زیان تقسیم می‌گردد و اگر جنبه کیفری را محاسبه نمائیم مثل جایی که قاتل معلوم نیست بیت‌المال خسارت مجنی علیه را می‌پردازد و اگر این خسارت بین چندین کشور است، بعید نیست که دولت‌ها مسئول جبران خسارت وارده به اشخاص حقیقی و حقوقی باشند و به نسبت آن را پردازند (فهمی، ۱۳۹۱: ۳۲۹).

- در پاسخ به سرایت‌کنندگی خسارت‌های زیست محیطی نیز باید گفت: ولو آثار این‌گونه خسارت‌ها ممکن است به آیندگان نیز سرایت نماید ولی این سرایت مانع جبران‌پذیری آن نیست و به میزان معلوم خسارت تعیین می‌گردد. مثل موردی که ملکی مسلوب‌المنفعه فروخته شود و قیمت آن برای سال‌های مشخصی از میزان منافع قیمت‌گذاری گردد. در این جا هم می‌توان برای عاملین خسارت، جبران و غرامت تعیین کرد ولو تمام خسارت نباشد مثل جایی که فرد قاتلی ۱۰ نفر را کشته است امکان این‌که او را ۱۰ بار اعدام کنیم نیست و همان یک بار حکم اعدام در مورد او اجرا می‌گردد.

- در پاسخ به هزینه فراوان جبران خسارت نقدی مواهب طبیعی باید گفت: این مانع نیز نمی‌تواند از جبران خسارت زیست محیطی جلوگیری کند و در نهایت چون هزینه دادرسی بر عهده عامل زیان است که موجب طرح پرونده در دادگاه شده است، چنین هزینه‌هایی هم از عامل زیان دریافت خواهد شد.

- در پاسخ به اطلاق آیاتی که ارائه شد نیز باید گفت: عمومات و اطلاقات آیات زمانی حجت هستند که نص صریحی برخلاف آن‌ها اقامه نشده باشد در حالی که نصوص صریحی اعم از آیات و روایات وجود دارد که جبران خسارت را لازم و از وقوع ضرر منع می‌نماید مثل آیه لا تضار والدة بولدها (بقره: ۲۳۳) که اجازه ورود ضرر به غیر را نمی‌دهد و نیز آیه ولا یضار کاتب ولا شهید (بقره: ۲۸۲) که حرمت ضرر زدن به دیگران را منع می‌نماید و لازمه چنین حرمتی، جبران ضرر به خاطر مسئولیت مدنی عامل زیان است.

در قواعد فقهی نیز مهم‌ترین قاعده حدیث صادر از رسول خدا ﷺ است که از ضرر به دیگران منع می‌کند.

۲-۳- دلایل اثباتی بودن خسارت به محیط زیست

قول مختار نزد ما قول موافقین جبران خسارت زیست محیطی است که ادله اربعه و نیز برخی

مقررات بر آن دلالت دارد.

۱-۲-۳. دلیل قرآنی

آیات فراوانی در قرآن کریم دلالت بر عدم جواز زیان زدن به غیر و جبران ضرر وارده دارند مثل: لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَالِدِهِ (بقره: ۲۳۳) نباید مادری به خاطر فرزندش زیان ببیند و نه پدری برای فرزندش دچار زیان شود.

وَجَزَاءٌ سِوَىٰ سِوَىٰ سِوَىٰ مِثْلِهَا (شوری: ۴۰) جزای بدی همان بدی می باشد.

و ان عاقبتهم فعاقبوا بمثل ما عقوبتم به (نحل: ۲۶) و اگر ستمگر را مجازات کردید فقط به مانند ستمی که به شما شده مجازات نمائید.

۲-۲-۳. قواعد فقهی

کاربرد قواعد فقهی در جایی است که نص صریحی در مورد حکمی وجود نداشته باشد و حکم آن را با اجرای قواعد فقهی باید بیابیم، در خصوص خسارت به محیط زیست نیز ولو احکام صریحی وارد نشده باشد با توجه به قواعد راه‌گشای فقهی می‌توان حکم آن را یافت، مهم‌ترین قاعده فقهی در این خصوص قاعده لاضرر است.

قاعده فقهی لاضرر

قواعد فقهی بر دو گونه هستند. برخی قواعد از آیات و روایات اخذ می‌شوند و برخی اصطیادی هستند؛ یعنی آیه و روایت خاصی ندارند ولی با توجه به موارد متعدد، مفهوماً استخراج می‌گردند. مثل قاعده اتلاف، اما قاعده لاضرر قاعده‌ای است منصوص و متخذ از روایت نبوی در قضیه سمرة بن جندب است که حضرت رسول فرموده اند «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ» (نائینی، ۱۴۲۱: ۳/۳۷۹). یعنی در اسلام حکم ضرری وجود ندارد. پیرامون این حدیث گفت و گو فراوان است و به میزانی که مورد نیاز ماست در بحث آن ورود خواهیم داشت.

اولاً: در متن حدیث ناچار از در تقدیر گرفتن کلمه حکم هستیم، یعنی در اسلام حکم ضرری وجود ندارد نه این که اصلاً ضرری وجود ندارد (انصاری، ۱۴۲۵: ۲۶۳-۲۶۲) و (انصاری، ۱۴۱۴: ۱۱۶-۱۱۴). ثانیاً: برای کلمه لا در لاضرر معانی مختلفی بیان شده است که به نظر می‌رسد لا برای نفی جنس باشد یعنی در جنس ضرر در اسلام منفی و غیرقابل قبول است (شریعه اصفهانی، ۱۴۰۷: ۱۲). ثالثاً: قاعده لاضرر هم در احکام ضرری وجود جاری است و هم در احکام ضرری عدمی

ضرری. یعنی اگر عدم حکم در موردی موجب ضرر گردد، قاعده لاضرر اقتضا می‌نماید که برای جلوگیری از ضرر ناشی از عدم حکم، حکم مقتضی صادر گردد و از وقوع ضرر در حوزه فردی و اجتماع جلوگیری گردد (محقق داماد، ۱۳۸۸: ۱۲۵).

رباعاً: شمول قاعده لاضرر شامل حوزه عمومی نیز است. یعنی دولت نباید حکمی وضع نماید که موجب ضرر به غیر از جمله ضرر به محیط زیست شود و هم شامل حوزه خصوصی است، یعنی افراد حقیقی نیز به خاطر لاضرر، از ضرر زدن به محیط زیست متعلق به عموم ممنوع هستند (فهیمی و عرب‌زاده، ۱۳۹۱: ۹۲).

بحثی که ارائه شد در قاعده لاضرر بود که در مواقع عدم وجود حکم، از وضع حکم ضرری جلوگیری می‌نماید، علاوه بر قاعده لاضرر به قاعده فقهی دیگری مثل قاعده اتلاف و نسبیت و مصلحت و احترام اموال و غیره نیز می‌توان استناد نمود (فراهانی‌فرد، ۱۳۸۹: ۶۲).

۳-۳-۳. حکم عقل

عقل سلیم نیز از ورود خسارت به محیط زیست که متعلق به همه نسل‌هاست منع می‌نماید. زیرا عقل سلیم طبق پذیرش حسن و قبح عقلی، ورود خسارت به محیط زیست را ظلم می‌داند و از آن جایی که هر ظلمی قبیح است، حکم به قبح ورود خسارت به محیط زیست می‌نماید. بنابر رابطه، حکم عقل و شرع نیز چنین عملی را حرام تلقی می‌نماید. همان‌طور که با اعتقاد به صدور حکم بر اساس مصالح و مفاسد تخریب محیط زیست و ورود خسارت به آن مفسده دارد و پای بندی به حکم مفسده‌انگیز صحیح نیست، بنابراین نمی‌توان خسارت به محیط زیست را به مصلحت جامعه حال و آینده دانست.

۳-۳-۴. مبنای عقلاء

عقلای عالم نیز با تأسیس اصولی در جهان، ورود خسارت به محیط زیست را ممنوع و جبران آن را لازم می‌دانند. در زیر به مرور برخی از این اصول پذیرفته شده می‌پردازیم.

۳-۳-۴-۱. اصل عدالت بین نسلی

در مقابل کسانی که محیط زیست را منحصرراً برای خود می‌دانند و حد و حصری در استفاده از منابع زیست محیطی قائل نیستند، گروه کثیری قائلند که باید از منابع طبیعی خصوصاً از منابع تجدید نظر طوری استفاده کرد که نسل‌های آینده نیز از آن بهره‌مند گردند (موسوی، ۱۳۷۹: ۱۴۴).

معنی این اصل آن است که عقلای عالم که خردمندان عصر هستند، برای استفاده از منابع طبیعی قائل به محدودیت هستند و برای استفاده غیرمتعارف از آن قائل به جبران می باشند. این معنی را در اعلامیه جهانی استکهلم در سال ۱۹۷۲ و نیز اصل سوم اعلامیه ریو می توان ملاحظه نمود. این مفهوم شبیه مفهوم وقف بر مجهول به تبع معلوم است و از نظر فقهی غیرقابل قبول است (محسن زاده و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۱).

۳-۳-۴-۲. اصل مسئولیت پذیری در قبال آسیب های فرامرزی

مفهوم این اصل آن است که استفاده دولت ها از منابع درون مرزی خود نباید موجب اضرار به دول دیگر گردد. این اصل عقلایی را در اصل ۲۱ بیانیه استکهلم در ۱۹۷۲ و نیز اصل ۲۱ اعلامیه ریو در سال ۱۹۹۲ می توان ملاحظه نمود که اظهار می دارد استفاده دولت ها از منابع زیست محیطی آنان نباید موجب اضرار به سایر دول گردد.

۳-۳-۴-۳. اصل توسعه پایدار

منشور محیط زیست در مقدمه و نیز در ماده (۶) مصوب ۲۰۰۲ به این اصل اشاره می نماید که بیان گر آن است که سیاست های عمومی باید اصل توسعه پایدار را ارتقاء دهد و در کنار توسعه اقتصادی و اجتماعی و تأمین نیازهای مردم، این اصل عقلایی نیز رعایت گردد که به منظور تأمین منافع نسل های آتی به توسعه پایدار منابع زیست محیطی توجه شود (رابینسون و کورو، ۱۳۹۰، ۱۰۵-۱۰۴).

۳/۳/۴/۴ اصل پرداخت توسط آلوده ساز

سازمان توسعه و همکاری اقتصادی در سال ۱۹۷۲ این اصل عقلایی را پذیرفته که هرکس آلوده می کند باید هزینه جبرانی را بپردازد و در اعلامیه ریو در سال ۱۹۹۲ و معاهده اتحادیه اروپا در سال ۱۹۹۳ نیز همین اصل پذیرفته شده است. این اصل هم جنبه پیش گیری از خسارت دارد و هم کارکرد جبران خسارت (محسن زاده و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۶۰).

نتیجه گیری

در خلال مباحث، نظرات مدافعین و مخالفین جبران خسارات زیست محیطی مطرح و روشن گردید که نمی توان با تمسک به قاعده لاضرر یا با تمسک به اصل اباحه، خود را مالک مطلق منابع طبیعی و مواهب الهی دانست؛ زیرا دلایل مهمی چون آیات، روایات، قواعد فقهی و مبانی عقلی لزوم جبران خسارات وارده را بیان می نماید.

- برخی از آیات بیانگر آن بود که اگر شخصی به محیط زیست تعدی نماید، به همان میزان نسبت به او تعدی می شود یعنی باید از عهده جبران برآید.

- برخی قواعد فقهی مثل قاعده لاضرر، اتلاف، نسبیت و احترام اموال بیانگر آن بود که در مقابل خسارت وارده جبران آن لازم است.

بنای عقلی نیز حاکی از آن است که خسارت بر محیط زیست ظلم و قبیح است و بنا بر اعتقاد به حسن و قبح عقلی ارتکاب قبح شرعاً نیز واجب است.

بنای عقلاء حاکی از آن بود که استفاده صحیح از مواهب طبیعی لازم است و خردمندان عالم امروزه با قبول اصولی مثل اصل توسعه پایدار، مسئولیت آلوده ساز و ... جبران خسارات وارده به محیط زیست را لازم می دانند.

منابع

۱. قران کریم
۲. نهج البلاغه
۳. ابن منظور، العلامه (۱۴۰۸ق)، لسان العرب، جلد نهم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۴. ابن قدامه، شمس الدین و موفق الدین (سال)، المغنی و الشرح الکبیر، بیروت: دارالفکر، بیتا.
۵. افریقی مصری، محمد ابن مکرم (ابن منظور) (۱۴۲۶ق)، لسان العرب، چاپ اول، جلد ۴، ۲، ۱، بیروت: موسسه الاعملی للمطبوعات.
۶. بحرانی، یوسف (سال)، الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره، حقه و علق علیه محمد تقی ایروانی، جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه، بیتا.
۷. جبعی العاملی جواد، زینالدین (شهید ثانی) (سال)، الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه، مرکز النشر مکتب الاعلام الاسلامی (بی تا).
۸. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲ق)، وسائل الشعیه الی تحصیل المسائل الشرعیه، جلد هجدهم، چاپ ششم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۹. سرخسی، ابی بکر محمد بن احمد (۱۴۲۲ق)، المبسوط، جلد هفتم، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۰. طوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن (۱۳۷۸) (۱۹۹۰م)، المبسوط فی الفقه الامامیه، چاپ اول، بیروت: موسسه المعارف.
۱۱. نجفی، محمد حسن (۱۳۹۸ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، جلد چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۲. اصفهانی، حسین بن محمد راغب (۱۳۷۶)، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق: ندیم مرعشی، تهران: نشر مرتضوی.
۱۳. انصاری، مرتضی (۱۳۷۴)، فضاء و الشهادات، چاپ اول، قم: نشر دهقانی.
۱۴. _____ (۱۳۷۴)، المکاسب، جلد سوم، قم: نشر دهقانی.
۱۵. صدر، محمد باقر (۱۴۱۷ق)، اقتصادنا، تحقیق مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ اول، مشهد: مکتب الاعلام الاسلامی.
۱۶. طوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن بن علی (۱۴۱۵ق)، الخلاف، چاپ دوم، قم: موسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۷. _____ (۱۳۷۸)، مبسوط، چاپ اول، تهران: المکتبه المرتضویه.
۱۸. عاملی، زین الدین بن علی بن احمد (شهید ثانی) (۱۴۲۰ق)، الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه، چاپ پنجم، ج ۳ و ۳، قم: نشر اسماعیلیان.
۱۹. عمید، حسن (۱۳۷۵)، فرهنگ عمید، جلد اول، چاپ پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۰. فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۸۰)، سیری کامل در خارج فقه معاصر (کتاب القضاء)، جلد سی و ششم، قم: تنشر روزنامه فیضیه.
۲۱. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۲۵ق)، کتاب العین، جلد دوم، قم: انتشارات اسوه.
۲۲. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۰)، اثبات و دلیل اثبات، تهران: انتشارات میزان.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، اصول کافی، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۴. موسوی اردبیلی، عبدالکریم (۱۴۰۸ق)، فقه القضاء، چاپ اول، قم: مکتبه امیرالمومنین علیه السلام.
۲۵. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۷۳)، تخریر الوسیله، جلد دوم، چاپ دوم، قم: انتشارات دارالعلم.
۲۶. کیس، الکساندر؛ لانگ، وین فرد و اچ سند، پیتر (۱۳۸۴)، حقوق محیط زیست، ترجمه حسن حبیبی، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
۲۷. انصاری، مسعود؛ طاهری، محمد علی (۱۳۸۸)، دانشنامه حقوق خصوصی، چاپ سوم، تهران: جنگل.
۲۸. جعفری لنگرودی، جعفر (۱۳۴۶)، ترمینولوژی حقوق. [بی جا]: کتابخانه ابن سینا.
۲۹. _____ (۱۳۸۱) مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: کتابخانه گنج دانش.
۳۰. حسینی نژاد، حسینقلی (۱۳۷۷)، مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: مجد.
۳۱. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۴)، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۳۲. رایبسنسون، نیکلاس؛ کولارسیا، لال کورو (۱۳۹۰)، مبانی حقوق بینالملل محیط زیست، ترجمه محمد مهدی حسینی، چاپ اول، تهران: میزان.

۳۳. رشیدی، حمید (۱۳۸۲)، قانون توزیع عادلانه آب در آیینہ ی حقوق ایران، جلد دوم، تهران: نشر دادگستر و اهواز: شرکت سهامی سازمان آب و برق خوزستان.
۳۴. روش، کاترین (۱۳۹۱)، بایسته های حقوق محیط زیست، ترجمه علی مشهدی، حسن خسروشاهی و زینب یوسفی، چاپ اول، تهران: خرسندی.
۳۵. ساعد، نادر و دیگران (۱۳۸۹)، مجموعه قوانین و مقررات محیط زیست و تعالی همه جانبه کشور، چاپ دوم، تهران: خرسندی، سازمان حفاظت محیط زیست.
۳۶. سیاح، احمد (۱۳۷۷)، فرهنگ دانشگاهی ۱، چاپ دوم، تهران: اسلام.
۳۷. شیلتون، دینا؛ کیس، الکساندر (۱۳۸۹)، کتابچه قضایی حقوق محیط زیست، ترجمه محسن عبدالهی، چاپ اول، تهران: خرسندی.
۳۸. صفایی، حسین (سال)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، چاپ هفتم، تهران: میزان.
۳۹. عمید، حسن (۱۳۶۹)، فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیرکبیر.
۴۰. فراهانی فرد، سعید (۱۳۸۹)، اقتصاد منابع طبیعی از منظر اسلام، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۴۱. فهیمی، عزیزالله (۱۳۹۱)، مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۴۲. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۴)، حقوق مدنی: الزامهای خارج از قرارداد: ضمان قهری، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ.
۴۳. گروه صلح کرسی حقوق بشر، صلح و دموکراسی یونسکو دانشگاه شهید بهشتی (۱۳۸۹)، حقوق زیست محیطی بشر، چاپ اول، تهران: دادگستر.
۴۴. محسن زاده، احمد علی؛ ساعد، نادر و سمیعی، علی (۱۳۸۸)، حقوق محیط زیست: نظریه ها و رویه ها، تهران: خرسندی.
۴۵. مشهدی، علی (۱۳۸۹)، ترمینولوژی حقوق محیط زیست، چاپ اول، تهران: خرسندی.
۴۶. معین، محمد (۱۳۸۱)، فرهنگ معین، چاپ اول، تهران: واحد پژوهش و برنامه ریزی انتشارات معین.
۴۷. موسوی، فضل الله (۱۳۷۹)، حقوق بین الملل محیط زیست، تحقیقی از دانشگاه هاروارد، چاپ اول، تهران: میزان.
۴۸. مهمان نوازان، روح الله (۱۳۸۹)، خسارات قابل جبران در حقوق ایران، چاپ دوم، تهران: مجد.
۴۹. نفیسی، علی اکبر (۱۳۷۸)، فرهنگ نفیسی، چاپ دوم، تهران: خیام.
۵۰. وحدتی شبیری، حسن (۱۳۸۵)، مبانی مسئولیت قراردادی: مطالعه تطبیقی در حقوق و فقه، چاپ اول، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۵۱. فهیمی، عزیزالله؛ عربزاده، علی (۱۳۹۱)، مبانی فقهی حقوق محیط زیست، پژوهشنامه حقوق اسلامی، سال سیزدهم، شماره یک، پیاپی ۳۵، (شماره صفحه ابتدا و انتهای مقاله).
۵۲. فهیمی، عزیزالله؛ مشهدی، علی (سال)، ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست (از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی)، فصلنامه علمی - پژوهشی دانشگاه قم، سال یازدهم، شماره یک، (شماره صفحه ابتدا و انتهای مقاله).
۵۳. شمسایی، مهدی (سال)، مسئولیت مدنی ناشی از خسارت های زیست محیطی قابل دسترس در:
۵۴. ابن اثیر، (سال)، عن النهایه فی غریب الحدیث والاثر، بیروت: دار احیاء التراث العربی، [بی‌تا].
۵۵. ابن منظور (۱۴۰۵ق)، لسانالعرب، قم: نشر ادب الحوزه.
۵۶. اصفهانی، راغب (سال)، مفردات القرآن فی غریب القرآن، تهران: المكتبة المرتضویه، [بی‌تا].
۵۷. نائینی، محمد حسین (۱۴۲۱ق)، منیة الطالب، مقرر نجفی خوانساری، الجزء الثالث، الطبعة الاولى، قم: موسسه النشر الاسلامی.

۵۸. Environmental Valuation, Department of Economics and Social Sciences, Agricultural University of Norway,

N1۴۳۲-A Norway; ۲Department of Economics, University of Linz, A۴۰۴- Linz, Austria, (۱۹۹۷)

۵۹. <http://www.iranboom.ir/didehban/zistboom/~۸۸۰۶masouliat-madani-nashi-az-khesarat-haye-zistboom.html>

html